

NÉHÁNY SZÓ JELENTÉSVÁLTOZÁSÁNAK TÜKRÖZŐDÉSE MAGYAR ÉRTELMEZŐ SZÓTÁRAKBAN

ITTZÉS NÓRA

1. Az „értelmező szótári jelleg”

„Az Akadémiai nagyszótár egy 8 kötetes, korpuszalapú, nagyszótári jellegű, tehát értelmező és történeti típusú szótár lesz” (Ittész 2002: 13). A Nagyszótár szerkesztési szabályzatának „önbesorolása” megszabja e nagyszabású szótári vállalkozás műfaji kereteit, illetve a magyar szótári irodalomban elfoglalt helyét. Az értelmező szótárak alapvetően leíró jellegű, ún. szinkrón szótárak, alapfeladatuknak a szókincs kiválasztott része (lexémák és frazémák) jelentéstartalmának kibontását, körülírását, magyarázó vagy szinonimikus kifejtését, a jelentések viszonyrendszerének ábrázolását tartják. Legteljesebb változatuk a kézi- és a középszótárak melletti harmadik típus, a nagyszótár. Amikor a XIX. század végén e „lehetőségig teljes” szótár gondolatát először megfogalmazták, eldől az is, hogy a szótár címszóállományában, jelentéseiben és mindenekelőtt adatolásában – ha korlátozottan is – túlnyúlik a szinkrónia határain, s a történeti szótárak némely sajátosságát is magán viseli.

Elsősorban azonban értelmező szótár a Nagyszótár. Ezt jelzi az a tény is, hogy a jelentések sorrendjének meghatározásában végül is eltértünk a munkálatok 1984-es újraindulásakor kialakult kezdeti elképzelésektől (ti. hogy a jelentések sorrendjét az őket reprezentáló 1772 utáni első példák keletkezési évének időrendje szabja meg). A szócikkek döntő többségében a jelentések belső, logikai összefüggésrendszerét kívánjuk föltárni, s csak kivételes esetben, más támpont híján ragaszkodunk az időrendhez. Ennek oka természetesen nem csupán a szótár műfaji meghatározottságában keresendő, hanem a korpusz adottságaiban is: a Nagyszótár – ugyan irodalmi hagyomány alapján, de mégiscsak önkényesen és bevallottan szükségmegoldásként – korlátozza a gyűjtés időhatárait, s forrásait tekintve visszafelé az időben nem nyúlik túl a hétkötetes ÉrtSz. határain. S valójában akkor sem a történetiség volt a feldolgozandó anyag gyűjtésének fő szempontja, mikor sokkal tágabb időhatárok között gondolkodtak a Nagyszótárban feldolgozott nyelvi anyagról. Sem az elektronikus korpusz válogatását, sem a „szemeltető”, inkább az érdekes szavakra, jelentésekre, kuriózumokra figyelő cédulázást nem a nyelvtörténeti megközelítés jellemezte, így már a próbaszócikkek írásakor nyilvánvalóvá vált, hogy az anyag eleve alkalmatlan a klasszikus értelemben vett történeti szótár készítésére.

2. A jelentés tükröződése a szótárakban

2.1. Ha azokat a lexikográfiai eszközöket, módszereket vesszük számba, amelyek egy-egy szó jelentését kívánja visszaadni a szótár – általában a szótár –, első helyre természetesen az értelmezés kívánczik. Országh László A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdéseit taglaló 1954-es előadásának szinte triviális, „korszerűség”-től sem mentes kijelentése ma sem időszerűtlen: „A szó jelentésének ábrázolása, anya-

nyelven történő körülírása a szótár alapvető teendői közé tartozik. Értelmezés nélkül ábécérendi szótár csak szóhalmaz, katalógus, címszótár, mely sem a tudományos kutatáshoz, sem a nyelvi kultúrmunkához nem ad számottevő segítséget” (Országgh 1954: 126). A megfelelő értelmezéstípust kiválasztani, eldönteni tehát, hogy tárgyi-reális vagy szabályozó-reguláris értelmezés, szinonimikus vagy kifejtő-magyarázó értelmezés (vö. Balázs 1962: 70–2) kívántatik-e, és a lehető legpontosabban, minden lényeges jelentésmozzanatot tükrözve értelmezni, ugyanakkor elkerülni annak kísértését, hogy a definíció megragadjon az előfordulások egyediségének precízkedő, aprólékos, általánosításra képtelen visszaadásában, a szócikkírás egyik legnehezebb feladata.

2.2. Nem kevésbé az a poliszémia tükrözése. A szótárírás kulcskérdése a jelentések, jelentésváltozatok tagolása, s annak a szócikkstruktúrának – jelentés- és jelentésárnyalat-rendszernek – a kialakítása, amely ezeknek a jelentéseknek a fejlődését, kapcsolattrendszerét, logikai rendjét tükrözi. A jelentéseket elválasztani egymástól és árnyalataiktól, meghatározni sorrendjüket, alá-fölé rendeltségi viszonyaikat a szótárírás legidőigényesebb és legszubjektívebb, a lexikográfus nyelvi kompetenciájának leginkább kiszolgáltatott része, amelyben a szótáríró csak akkor remélhet sikert, ha nem restelli minden egyes szónál elemezni, felfejteni a rendelkezésére álló nyelvi anyagot.

2.3. A jelentés visszaadásának rejtettebb, de fontos eszköze az annak használati körére, ill. stílusértékére vonatkozó lexikai minősítés. A jelentéstágulás és -szűkülés, illetve a használati-szociális kör szűkülésének, bővülésének összefüggései (vö. Gomboz [1926] 1997: 163) miatt nemigen mellőzheti a szótár sem a szó időbeli elterjedtségére, sem a gyakoriságára, sem az esetleges területi, illetve réteg- vagy csoportnyelvi használatára utaló megjegyzéseket. Hasonlóan fontosak a stílusértéket, a szóhangulatot kifejező minősítések (*pejor, tréf, durva* stb.), amelyek ténylegesen a szó jelentésének egy-egy mozzanatát ragadják meg, mintegy kiemelik magából az értelmezésből. Hogy a lexikai minősítés milyen erősen összefügg a jelentések szótári tükrözésével, a sok szótár gyakorlatában élő *átv* (= átvitt) minősítés tanúsítja. Lexikográfiai szempontból persze tautologikus, felesleges eszköz, hiszen egy szó alapjelentéséhez képest minden jelentése átvitt, s ezt tükröznie kell magának a definíciónak, illetőleg annak a ténynek, hogy két jelentést szétválasztottunk. Jogosan alkalmazza viszont a Nagyszótár az (*átv is*) minősítést, amely igencsak alkalmas eszköze jelentések sűrítésének, egybefogásának.

2.4. A szótár nem mellőzheti bizonyos grammatikai sajátosságok visszaadását, éppen azokat, amelyek egy-egy jelentés megragadásához szükségesek. A szótár hagyományosan él azzal az eszközzel, hogy a nyelvtani viselkedés különbözősége alapján határoljon el egymástól jelentéseket. Az önálló lexémaként élő nyelvi elemek esetében nem hiányozhat a szófaji minősítés (igen előkelő helyen, a címszó után áll), s a szófaji különbségek mindig önálló jelentést hívnak elő (ez azokra a szótárakra is áll, amelyek élnek a különböző szófajok tipográfiai összevonásának lehetőségével, mint pl. az ÉKsz.). Természetesen az igék szócikkei mindig tükrözik a szó tranzitív-intranszitiv jelentésmegoszlását, s rendszerint a szó vonzatszerkezetét is. S gyakorta nem mellőzhető valamely lexémára, illetőleg jelentésre jellemző szintagmatikus vagy alaktani kötöttségek (jelzői használat, a birtokszói szerep vagy a raghasználat állandósulása egy-egy jelentésben stb.) feltüntetése sem.

2.5. A szótári értelmezés mindig általánosít, leegyszerűsít, így az adott szó tényleges használatát, funkcióját, jelentését igen gyakran csak példamondat felhasználá-

lásával lehet világossá tenni. „Egyes esetekben a szójelentés értelmező jellegű körülírását a szöveges dokumentáció nélkül nem is lehet hitelesnek tekinteni” (Országgh 1954: 128). Hogy mennyire így van ez, legszembetűnőbben a formaszóknál jelenik meg. Ezeknek a szavaknak a szócikkeiben domináns a szabályozó-reguláris értelmezési típus, a használati szabályokat, funkciót leíró definíció, amely akár egy lecsupaszított kézisztári szócikkstruktúrában, akár az ÉrtSz. túlburjánzó, szétaprózott jelentésszerkezetében jelenik meg, példamondat nélkül alig-alig áll meg a lábán.

3. A különbségek forrása: a koncepció vagy a jelentés?

A jelentésváltozások szótári tükröződését vizsgálva nem kerülhető meg a kérdés: egy-egy szó szótári feldolgozásainak különbségei vajon miből adódnak? A koncepció másságából, a lexikográfiai megoldások eltéréséből, netán abból, hogy a szócikkíró „rendszereszerűen” nem vette – esetleg terjedelmi és időbeli korlátok miatt nem vehette – a fáradságot, hogy felfejtse a nyelvi anyagot, vagy pedig abból, hogy valóban eltérő szinkrón nyelvallapotokat rögzítettek, merevítettek ki a különböző szótárak, s ezek a struktúrák egymásra rakódva kirajzolnak valamilyen folyamatot, fejlődési-változási irányt.

Az Akadémiai nagyszótár – mint a magyar értelmező szótárak legtagabb időhatárok között mozgó darabja – saját rendszerén belül is törekszik arra, hogy tükrözze a változásokat. Leginkább a példamondatok évszámai és a lexikai minősítések adnak ehhez segítséget, különösen is a perjeles minősítés, amely ezt a két, két és fél száz esztendő megosztja, s így alkalmas a mai szinkrón állapotot megkülönböztetni a korábbi szinkroniától. Ezt mutatják a Nagyszótár mutatóványkötetének *aggastyán*, *aggszűz*, *aggul*, *áldozó*, *apacs*² stb. szócikkei (Csengery–Ittész szerk. 2002).

A következőkben a Nagyszótár által feldolgozott korszak (1772–2000) négy nagy értelmező szótárának néhány A betűs szócikkét vizsgálom, különös tekintettel a jelentésszerkezetben mutatkozó különbségekre: az 1862–1874 között megjelent CzF., az 1959–1962 közötti ÉrtSz.; az 1972-es kiadású ÉKsz. és a Nagyszótár *alkony*, illetve *ábécé*, *ablak* és *ajánlás* szócikkeit. Ez utóbbi szótár szócikkei részben megjelentek a mutatóványkötetben (Csengery–Ittész szerk. 2002), részben pedig kéziratban vannak (MTA Nyelvtudományi Intézet, Lexikológiai és lexikográfiai osztály). Mivel ezek nehezen hozzáférhetők, függelékben közlöm kéziratukat, amelyek a mai helyesírástól eltérő különleges, többnyire mellékjeles betűket betűjelből és számból álló ún. Prószéký-kódokkal (pl. a5=á, c12=č, s43=f stb.) jelölik, s természetesen a teljes szócikket, tehát a későbbiekben csupán az elektronikus változatban megjelenő példamondatokat is tartalmazzák.

3.1. Az *alkony* szó mint a koncepcionális eltérések tanúja

Az *alkony* szócikk struktúráját mind a négy szótárban a két alapjelentésre (1. 'alkonyat' és 2. 'vminek az utolsó, hanyatlását jelentő szakasza') tagolás határozza meg, ezt a rendet a CzF. etimológiai kiegészítései sem törik meg. Még az ÉrtSz.-hoz képest is szembetűnő azonban, hogy a nagyszótári szócikk mennyivel gazdagabb a korábbi szótáraknál. Ez a gazdagság elsősorban nem a Nagyszótár egyik meghatározó újdonságából adódik – ti. hogy minden nyelvi adatot példamondatokkal szemléltet –, nem is abból, hogy pontosabbak az értelmezései, hanem részben a jelentésszerkezet árnyaltabb voltából, részben pedig a grammatikai kiegészítések és a lexikai minősítések bőségéből.

A példamondatok szerzői és évszámai jól mutatják, hogy az *alkony* szónak a korpuszban igen határozottan kirajzolódó, a Nagyszótárba újdonságként bekerülő jelentésárnyalatai valójában nem új, a korábbi szótárak megjelenése óta keletkezett jelentések, csupán eddig nem szótárazták őket. A nyelvi anyag mélyebb feltárására törekvő Nagyszótár hozta felszínre mindkét jelentésárnyalatot (**1b.** 'homály, sötétség, árnyék', illetve **2a.** 'romlás, pusztulás, bukás'), amelyeknek adataira jellemző, hogy kizárólag birtokszóként használatosak.

3.2. Elavult és új jelentések az *ábécé*, az *ablak* és az *ajánlás* szóban

Az *ábécé*, az *ablak* és az *ajánlás* szócikkek bizonyos jelentések elavulásának, ill. új jelentések kialakulásának tanúi.

1. Az *ábécé* szócikkben a CzF. leegyszerűsítő jelentésszerkezetéhez képest a XX. század szótárai (ÉrtSz., ÉKsz.) lényegében azonos módon határolják el a jelentéseket, inkább csak azok sorrendjében és műfajukból adódóan az értelmezések bővebb, illetve szűkszavúbb voltában térnek el egymástól. A nagyszótári *ábécé* szócikkben két új jelentés is megjelenik: az **1a.** 'vmely másféle jelrendszer jeleinek összessége' (ti. a nyelvhez képest másféle) és az **5.** 'ábécéáruház'. Ezek a jelentések élhettek már az ÉKsz. megjelenése idején is, noha a Nagyszótár csak kevés és viszonylag késői példamondattal tudja adatolni őket. Inkább társadalmi érvényességük bizonytalan volta, szaknyelvi, illetve bizalmas használatuk akadályozhatta szótárazásukat.
2. Az *ablak* az ÉrtSz.-ben és a Nagyszótárban mutat hasonlóan gazdag jelentésszerkezetet, mindkettőben hat főjelentés található, a Nagyszótár csak az árnyalatok számában bővebb. Az utolsó 40 esztendő jelentésváltozásait azonban jól mutatja a két szótár. A nagyszótári korpuszban nem lehetett nyomára bukkanni az ÉrtSz. (*Isk*) minősítésű (= iskolaügy, iskolai élet) **3.** jelentésének, s úgy vélte a szerkesztő, hogy szótári hivatkozásként sem érdemes feltüntetni ezt a mára teljesen kihalt, korábban sem köznyelvi jelentést. Megjelent viszont a Nagyszótárban két újabb jelentés. A **4.** (*Inf*) minősítéssel az utóbbi néhány évtized igen gazdag informatikai-számítástechnikai szaknyelvének a személyi számítógépek elterjedésével mára közkeletűvé vált példája: 'a számítógép képernyőjén megjelenő téglalap alakú (bekeretezett) terület, amelyben dokumentum vagy üzenet lehet'. Még érdekesebb az **5.** jelentés időbeli változásának tükröződése. Az *ablak* ebben a jelentésben az ÉKsz. szinkroniájának szava, az ÉrtSz.-ba még nem kerülhetett be, a Nagyszótár pedig az ÉKsz. *biz* minősítésű (= bizalmas), de mára fogalmi archaizmussá vált szavát már csak egy csúcsos zárójeles kiegészítéssel veheti föl: '⟨az 1970-es, 80-as években⟩ útlevelemben újabb kiutazást engedélyező pecsét'.
3. Az *ajánlás* szó nagyszótári szócikke annak ellenére, hogy az ÉrtSz. némely jelentését elhagyja (kimarad pl. a szó postai jelentése, mert a szócikkíró és szerkesztőként magam is úgy láttam, hogy az csak a mára határozószóvá vált *ajánlva*, illetve a melléknevesült *ajánlott* szavakban él), időben mindkét irányban kitágítja a jelentésszerkezetet. Ugyanakkor szétbontja, és egy árnyalattal gazdagítja az ÉrtSz. meglehetősen elnagyolt, 'ajánlat, javaslat' értelmezéssel összefogott jelentését, s mindegyiket (*rég*) minősítéssel (= régi, régies) adja meg: **4.** 'javaslat, tanács'; **5.** 'szóbeli v. írásbeli ajánlat, vmit felajánló, felkínáló közlés'; **5a.** 'ígéret'. A korábbi szótárakhoz képest újdonságként veszi föl a Nagyszótár az 1970-es évektől kezdve adatolható, mára igencsak gyakori előfordulásúvá vált **4a.** jelentésárnyalatot: 'törvéynél, uta-

sításnál stb. enyhébb, nem kötelező érvényű, de betartásra javasolt testületi határozat’.

Ez a szócikk a jelentések hullámlásának, eltűnésének, majd újra felbukkanásának is jó példája: **2b.** jelentésárnyalatként (*Pol*) minősítéssel (= politikai) került a szócikkbe az ’aláírással ellátott irat, formanyomtatvány, amellyel a választópolgár képviselő- v. polgármesterjelöltnek javasol vkit’. Adatai jól mutatják, hogy már a XX. század 30-as éveiben eleven volt, aztán több évtizedes lappangás után a rendszerváltás idején, a többpárti választások bevezetésével bukkant föl újra.

4. Befejezésül

Előadásomban a Nagyszótár lexikográfiai koncepciójának számos mozzanatára nem térhettem ki. Csupán a szójelentéssel foglalkoztam, s eltekintettem az állandósult szókapcsolatok jelentéstani kérdéseitől, jóllehet az alkalmi, szabad szó szerkezetek frazémává rögzülése, az értelmezett szókapcsolat grammatikai formájának állandósulása és a szójelentés elhomályosulásával párhuzamosan új jelentésének kialakulása is fontos típusa a jelentésváltozásoknak. A frazémák önálló nyelvi egységként történő szótári feldolgozása pedig mintegy tükrözi-rögzíti ezt a változást. A Nagyszótár az értelmezett szókapcsolatok felvételének pontosan szabályozott voltával, a vezérszó kiválasztásának formalizálásával nemcsak a szótár használójának eligazodását akarja segíteni, hanem mintegy demonstrálni kívánja, hogy a frazémák jelentése nem ragadható meg pusztán a szójelentés változásával.

A szócikkek összehasonlításában is egyetlen kérdésre koncentráltam: jelentések kialakulása, illetve elavulása vagy éppen kihalása milyen módon tükröződik az értelmező szótárak szócikkeinek jelentésszerkezetében. Reményem szerint azonban e négy értelmező szótár különbségeinek töredékes megmutatásával is nyilvánvalóvá vált, hogy az Akadémiai nagyszótár mostani – az eredeti elképzelésekhez képest szikárabb – formájában is a legnagyobb szabású, legjelentősebb műve lehet a magyar lexikográfiának, a lexémák feldolgozásának mélységét és árnyaltságát, a szócikkek terjedelmét, a bemutatott jelentések számát tekintve mindenképpen.

FÜGGELÉK

ábécé fn *abc*, **ABC**

1. ’vmely nyelv helyesírásában haszn. betűk, írásjegyek meghatározott sorrendű összessége’: (1772 G. Domby S. 1800083002, 131) | régen ohajtunk egy Magyar Kollegiumot, ki rendbe állítaná az *A B C ét* (1806 Fabchich J. C4940, 103) | Minden küzdelem béka-egér harc a nagy háború mellett, melyet az *ábéczé* két betűje kezdett, az "y" és az "i" (1900 Ady E. C0534, 238) | {Voltak népek, amelyeknek nem volt *ábécéjük* sem, mert nyelvüket írásban nem művelték (1991 Szathmári S. 2000641003, 269)}. || **1a.** ’vmely másféle jelrendszer jeleinek összessége’: a nyelv rendszer, és éppen ezért [...] összehasonlítható az írással, a süketnéma *ábécével*, a szimbolikus szertartásokkal (1977 Voigt V. 2000781001, 78).

2. ’az ábécé betűinek hagyományos sorrendje; betűrend’: {o24 nála minden szám, vagy *á b. tz. szerint*, soroztatott} (1808 Holosovszky I. C2096, 115) | Ebben [a

lexikonban] az égvilágon minden benne van, sorjában, *ábécé* szerint (1942 Tamási Á. 2000701029, 85).

3. 'írás-olvasás, ill. ennek ismerete': Maga édes Atyám engem *ABCzére* Tanított a' betu24k' meg-esmerésére (1793 Gvadányi J. C1940, 20) | {ballagtak a távol iskola felé, hogy megismerkednének az *ábécze* alapelemeivel (1897 Tömörkény I. C4317, 191)}. || 3a. 'az írás-olvasás elsajátításához haszn. tankönyv; ábécéskönyv': Sylvesternek Grammatikája [...] együtt nyomtattatik a' Krakkóban 1549 nyomtatott első *Abéczével* (1806 Kazinczy F. C2557, 189) | {[Pinokkiónak] esze ágában sem volt már hazamenni, magának *ábécét*, a papájának új zekét venni (1967 Rónay Gy. 2000573161, 44)}.

4. 'vmely tudás, készség alapelemeinek együttese, ill. ennek elemi fokú ismerete v. ezt összefoglaló könyv': {az első Résznek [ti. a természetnek] *Abécéje* a' Physica, a' melly nélkül a' Teremtőnek ezen munkáját, nem lehet meg-érteni} (1776 Sófalvi J. C3750, 3) | a' méhekfelo24l való tudományokban tsak az *abc-ig* mentünk (1808 Kis J. C 2654, 9) | a diplomacia *abc-jéből* tartok leczkét egy egész kormánynak (1869 Salamon F. C3656, 65) | {[Adyt] szegény, elkárhozott debreceni lányok legfeljebb egy-két betűre taníthatták csak a szerelem *ábécéjéből* (1925 Krúdy Gy. C2840, 217)} | a Kerényi-Rajeczky félé kitűnő Énekes *ábécé-ből* (1962 Fodor A. 2000148007, 195).

5. (*kissé biz*) 'ábécéáruház': Begyalogoltunk a kétbejáratos körtéri *ábécébe*, egyből letottyantunk hátul egy borosrekeszre (1989 Csalog Zs. 2001024021, 18).

ÖE: ~betű, ~könyv, ~mester, ~tábla, ~tanuló.

Sz: *ábécécske, ábécéz.*

Vö. CzF. *ábécze*; ÉrtSz.; SzólKm.; TESz.; ÉKsz.; SzT.; ÚMTsz.

ablak fn

1. '⟨épületen, ajtón, járművön⟩ a világosság és a levegő bebocsátására szolgáló (fedhető) nyílás': Tavas43zi s43zellők futkos43nak, mellyek az *ablakra* vont fu20gu20ket ts43endes43en lebegtetik (1772 Bessenyei Gy. 1800044022, 155) | A hátsó *ablaknál* bámulja csüggedten integető anyját, míg a kanyar el nem takarja (1974 Galgóczi E. 2002025006, 561). || 1a. 'ennek elzárására való, rendsz. nyitható-csukható szerkezet': a' vad s43zelek ellen *Ablakokat* zárván (1779 Baróti Szabó D. ford. 1800021011, 0173) | Szélesre tárta az *ablakot*, örült, hogy kissé levegőzhet (1921 Kosztolányi D. 2000359133, 111). || 1b. 'ablaküveg': {kezében lévő pálcájával két üvegkarikát az *ablakból* kitört} (1772–1784 Rettegi Gy. 1800282004, 385) | Az *ablakok* kiverve, az üres keretek ide-oda lengenek (1983 Esterházy P. 2000129005, 48). || 1c. 'ablakpárkány': kívül az *ablakra* felteszik [a kis leánygyermeket] (1772–1784 Rettegi Gy. 1800282005, 407) | {Suhanva fordul egy-egy oldal, míg könyöklők az *ablakon* (1952 Simon I. 2000601025, 15)}.

2. 'kisebb nyílás, rés, lyuk vmin': A' falán, 's fedelin [ti. a méhkaptárnak] *ablakok* hagyatnak (1779 Mihálitz I. ford. 1800225014, 70) | Egy szabó jókora „*ablakot*” vágott a ruhákon (1958 Népszabadság szept. 5. C1499, 8). || 2a. (*Nyomda*) 'a kicenzúrázott szövegrész üresen maradt helye a nyomtatványban': ÉrtSz. || 2b. (*Orvos*) 'szabadon hagyott nyílás a kötésen': ÉrtSz.

3. 'hivatalnok, pénztáros munkahelyét az ügyfelektől elválasztó, nyílással ellátott üveglap': a nagy városok P.[osta]-hivatalaiban nemcsak minden betűre van külön

tisztviselő és külön *ablak* (1897 PallasLex. CD02) | a mozipénztár *ablakainál* (1990 Létay V. 2002011015, 55).

4. (*Inf*) 'a számítógép képernyőjén megjelenő téglalap alakú (bekeretezett) terület, amelyben dokumentum vagy üzenet lehet': A "Mac" [ti. Macintosh] tette lehetővé a nyolcvanas években az egér, az *ablak* és a menü használatát a személyi számítógépeken (1997 Magyar Hírlap febr. 11. CD09).

5. 'az 1970-es, 80-as években' útlevelemben újabb utazást engedélyező pecsét': Egyszerre öt kiutazási engedélyt, ún. "*ablakot*" ütnek útleveleünkbe (1980 Szombathy V. 2001149002, 29).

6. (*vál*) 'vmire v. vmi felé kitekintést engedő dolog': Ez [ti. az újság] kinyitja az *ablakot* arra kifelé, a nagy világ felé (1928 Móricz Zs. CD10) | a jó arány, hangok, színek és szavak rendje, az egyre érthetőbb talány, mely *ablakot* tár végtelenbe (1981 e. Hegedüs G. 2000233025, 42).

Ö: *börtön~, francia~, hajó~, kabin~, ökörszem~, pince~, rózs~, tálaló~, tető~, toló~, üveg~, vak~, világító~.*

ÖU: *díszlet~, iker~, kémlelő~, műterem~, pénztár~, rács~, szellőző~, templom~, tükrö~.*

ÖE: *~biztosítás, ~csappantyú, ~felület, ~festmény, ~ív, ~kapocs, ~kereszt, ~kitámasztó, ~könyöklő, ~rácsozat, ~rész, ~retesz, ~sor, ~vas, ~vasalás, ~zug, ~zsindely.*

Sz: *ablakzat.*

Vö. CzF.; ÉrtSz.; SzólKm.; TESz.; ÉKsz.; SzT.; ÚMTsz.

ajánlás fn

1. 'az *ajánl* igével kifejezett cselekvés': (1774 Báróczi S. C0809, 122).

2. 'vki érdekében közbenjáró, számára támogatást, pártfogást kérő írás; ajánlólevél': (1786 Kónyi J. C2729, 28) | {nagyon derék s okos öreg nő volt, s Miska kitűnő *ajánlásokkal* fogadta anyátlan gyermeke mellé (1927 Babits M. C0698, 170)} | még egy ilyen álláshoz is *ajánlásra* lett volna szükségem (1983 Tandori D. 2000703003, 54). || 2a. 'vkit vmely testületbe stb. való felvételre, beválasztásra javasoló irat, nyilatkozat': A szervezést szigorúan személyi *ajánlások* alapján végeztük. Legalább két ajánló kellett (1972 Fülep E. 2002043002, 2). || 2b. (*Pol*) 'aláírással ellátott irat, formanyomtatvány, amellyel a választópolgár képviselő- v. polgármesterjelöltnek javasol vkit; ajánlószelvény': Az *ajánlások* gyűjtésénél pedig az intéző behívja a cselédeket az irodába {s félóra alatt egyhelyben és ingyen elvégzik a kortések és élharcosok azt a munkát, melyért a faluban talpalnak, szájalnak és fizetnek is} (1937 Féja G. 2000138003, 107) | {Az *ajánlást* meghatározott időben lehetett átnyújtani a választási biztosnak (1989 Ruszoly J. 2002015042, 57)}.

3. 'mű, műalkotás' tiszteletet, köszönetet kifejező néhány sora, dedikációja': (1779 Bessenyei Gy. C1085, 67) | az első lapon *ajánlás* volt Szemerének, a költő [ti. Tar László] aláírásával (1914 Oláh G. 2000487064, 98) | a verseknél később keltezett *ajánlással* díszített füzetek is vannak (1941 Radnóti M. 2000543001, 112). || 3a. 'az olvasónak szóló, a művet bevezető v. ismertető (a könyv borí-tóján levő) önálló szöveg(rész)': felsorolja a járulékos részek (bevezetés, *ajánlás*, előszó, függelék) címét (1972 Tarnóc M. 2002018022, 524) | ahogy a könyv kiadói *ajánlása* mondja: az „átmeneti korban élő emberek gondjairól" szól itt az író (1972 Bellyei L. 2002021032, 955). || 3b. (*Irod*) 'a francia balladaformában' befejező szakasz,

záróstrófa (címe): *Ajánlás*. Herceg, hogy hol vannak, hétszámra ezidén firtatni se jó; nehogy a nóta újra járja: de hol van a tavalyi hó! (1929 József A. ford. 2000282197, 50).

4. (rég) 'javaslat, tanács': (1774 Kónyi J. C2740, 101) | Tanácssal, *ajánlásokkal* bármikor szívesen segíték (1938 Dallos S. 2000098002, 152). || **4a.** 'törvéynél, utasításnál stb. enyhébb, nem kötelező érvényű, de betartásra javasolt testületi határozat': {Hogy milyen érdemi befolyása lesz majd az Akadémia tudományos testületének az egész magyar tudományos élet fejlődésére, azt állásfoglalásainak, *ajánlásainak*, javaslatainak megalapozottsága [...] dönti majd el} (1970 Aczél Gy. 2001001011, 262) | *tantervi ajánlás* (1981 Fekete Gy. 2000141004, 70) | Az összes részt vevő nemzet [...] képviselői által egyöntetűen elfogadott *ajánlások* { kimondták a védővámok fokozatos lebontását, s a szabad kereskedelemhez való visszatérést} (1982 Berend T. I. 2001017004, 219) | Az előírásokat tartalmazó kézikönyv azonban csak *ajánlás* és nem törvény, nem rendelkezik a szabályozás jogi erejével (1987 Kállai L. 2001074004, 42) | {A szociálpolitika jelentőségét szűkítők nemcsak ezekről az állásfoglalásokról feledkeznek meg, hanem a Világbank *ajánlásáról* is, amely szerint a szociálpolitika az emberi erőforrások fejlesztésének ágazata (1996 Magyar Hírlap okt. 19. CD09, 11)}.

5. (rég) 'szóbeli v. írásbeli ajánlat, vmit felajánló, felkínáló közlés': {Az Hollándusok [...] most tanácskoznak, } az Orosz Követnek Császár Aszszonya nevében tett *ajánlása* { felo241} (1781 Magyar Hírmondó C0269, 192) | Bár a vallásos ifjú fejedelemtől reményleni lehete ezen *ajánlás* el nem fogadását (1852 Teleki J. 1900471002, 165). || **5a. (rég)** 'ígéret': (1792 Gvadányi J. C1941, 97) | minekutánna [...] a' békes43éget meg-nyerte, *ajánlását* meg-nem-tartotta (1797 e. Gvadányi J. 1800125028, 249).

Ö: *fel~, ki~, könyv~, meg~, tag~.*

ÖE: *~lap, ~pont.*

ÖU: *béke~, el~, katona~, ló~, szolgálat~.*

Sz: *ajánlási.*

Vö. CzF.; ÉrtSz.; TESz.; ÉKsz.; SzT.; ÚMTsz.

alkony fn (irod)

1. 'a naplemente előtt kezdődő, besötétedésig tartó napszak, alkonyat, ill. naplemente': {Laurával együtt ültünk egy nyári napnak *alkonyánn*} (1790–1799 Verseghy F. C4441, 106) | elmegy a nap, Megjön az *alkony*, Utána az éj, Elülnek a csirkék És ludak és verebek (1844 Petőfi S. 1900366067, 131) | {itt van az *alkony*, csittul zaj: elhallgat a fény (1911 Babits M. 2000014028, 14)} | [az öreg szakállát] ellepik a marokkói *alkony* csodálatos színei (1940 Havas Endre 2000230037, 53). || **1a. (kissé rég)** 'lenyugvó nap, ill. ennek vöröses fénye': Az est' homályán Áltörve vissza-Sír, a' lenyugvó Nap' *alkonya* (1829 Uránia C0422, 154) | {Túl a réten néma méltóságban Magas erdő; benne már homály van, De az *alkony* üszköt vet fejére, S olyan, mintha égne s folya vére (1847 Petőfi S. 1900366330, 151)} | az *alkony* felé fordítva szeméit (1865–1870 Eötvös J. C1597, 400) | {a láda felső nyílásán beszűrődő *alkony* fénypásmáját (1938 Tersánszky Józsi J. 2000706013, 13)}. || **1b.** (birtokszóként) (rég) 'homály, sötétség, árnyék': {Szent fáim' *alkonyában*} (1822 Kölcsey F. Aurora 1., 79) | a' völgy *alkonyában* (1825 Bajza J. C0724, 20) | a homályos háttért a

hegyoldalban tölgyek, gesztenyék, figék és platánok sötét *alkonya* képezi (1857 Szemere B. C3989, 76).

2. (rends. birtokszóként) 'vmely folyamat, jelenség, időszak stb. utolsó, hanyatló szakasza': életem *alkonyátúl* (1806 Verseghy F. C4430, 45) | {*Alkonyom* közelg (1843 Pécsi Aurora C1508, 53)} | Ifjúság és remény örökre veszve van Az évek' tengerén Remélni olly nehéz A' kornak *alkonyán* (1839 Vörösmarty M. 1900524269, 253) | {a román műidom az Árpád-házi királyok [...] fiágának kihunyásával } a XIII-dik század *alkonyán* { érte nálunk végét } (1884 Ipolyi A. 1900197004, 240) | az általános kulturális krízis, a Nyugat *alkonya* (1978 Baránszky-Jób L. 2000027001, 206). || 2a. (birtokszóként) 'romlás, pusztulás, bukás': Mohács- s Budánál vérezél Magyar! – hazádnak *alkonyára* (1839 Eötvös J. 1900126034, 40) | [Thort, a mennydörgés istenét] ellenségeinek mérges lehellete ölte meg, amikor a többi istenek meghaltak, az istenek *alkonyánál* (1931 Kosztolányi D. 2000359258, 220) | {Sztálingrád volt a német fasiszta hadsereg *alkonya* (1949 Zsigmond L. et al. C5117, 233)}.

ÖU: *élet~, est~*.

ÖE: *~bíbor, ~csend, ~homály, ~piros, ~szürkület*.

Vö. CzF.; ÉrtSz.; TESz.; ÉKsz.

IRODALOM

- Balázs János 1962: Az értelmezés, in Országh László szerk.: *A szótárírás A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* 36, 63–93.
- Csengery Kinga–Ittész Nóra szerk. 2002: Szócikkek az Akadémiai nagyszótár »a« betűs anyagából, in Csengery Kinga–Ittész Nóra szerk.: *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 99–154.
- Gombocz Zoltán 1997: Jelentéstan, in *Jelentéstan és nyelvtörténet*, Budapest, Akadémiai, 129–94.
- Ittész Nóra 2002: Az Akadémiai nagyszótár szerkesztési szabályzata, in Csengery Kinga–Ittész Nóra szerk.: *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 13–98.
- Országh László 1954: A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 6, 119–33.